

Tarih & Gelecek Dergisi**Journal of History & Future**Dr. Öğr. Üyesi
Hacı ATAŞKorkut Ata Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı,
haciatas@osmaniye.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9276-2966>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 05/06/2023 14/06/2023

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1309848>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Abbâsîler Döneminde Irak Hac Kafilelerine Düzenlenen Saldırıları

Attacks on Iraqi Hajj Caravans during the Abbasid Period

Öz

Hac yollarının güvenliği meselesi İslâmiyet öncesine kadar giden ve bölge insanını yakından ilgilendiren konulardan biridir. Çöllerde, hayatlarını yağma ve soygunla sürdüren Araplar, hac kervanlarını bir geçim aracı olarak görür ve fırsat bulduklarında bu kervanları yağmalardı. Bu yüzden Araplar on iki aydan dördünü haram ay olarak ilan etmek suretiyle bu problemin üstesinden gelmeye çalışmışlardır. İslâm'ın bölgede güç kazanmasıyla beraber Araplar'ın büyük çoğunluğu İslâm'ı tercih etmiştir. Müslüman olmadan önce çöllerde, geçimlerini baskın ve soygunlarla yürüten Bedevî Araplar'ın büyük bir kısmı İslâm ordusuna dâhil edilmiştir. Bu uygulama onların fetihlerle meşgul olmasını sağlamıştır. Böylece Müslümanlar uzun yıllar güvenli bir şekilde hac yolculuğuna çıkabilmiştir. Ancak Abbâsîler'in ilk asrından sonra siyasî istikrarın bozulmasıyla birlikte hac yollarının güvenliği yeniden önem kazanmıştır. Özellikle, Horasan ve Irak tarafından yola çıkan kabileler uzun ve meşakkatli bir yolculuğu göze almak zorundaydı. Buna bir de yağmacı grupların saldırıları eklenince bu yol iyice tehlikeli bir hâl almıştır. Abbâsîler dönemindeki otorite boşluğundan faydalanarak hac kabilelerine saldıran gruplar arasında çeşitli kabilelere mensup bedevî Araplar bulunmaktadır. Dinî, siyasî ve ekonomik sebeplerle ortaya çıkan Karmatîler de hac kabilelerini hedef alan diğer bir gruptur. Bu saldırıların çoğu ciddi oranda mal ve can kaybı ile sonuçlanmıştır. Bu çalışmada Abbâsîler döneminde Irak hac kabilelerine düzenlenen saldırılar ele alınmıştır. Bu saldırıların arkasında yatan sebepler ve bunlara karşı alınan tedbirler de çalışmamız kapsamında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Siyasî ve ekonomik istikrarın kaybolduğu dönemlerde, hac kabilelerine yönelik saldırıların artış gösterdiği görülmüş; bu süreçte, bazı bedevî kabileler ve isyancı grupların hac kabilelerini bir geçim kaynağı olarak gördüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Irak Hac Kafileleri, Bedevîler, Karmatîler, Abbâsîler.

ATIF: ATAŞ, Hacı, "Abbâsîler Döneminde Irak Hac Kafilelerine Düzenlenen Saldırıları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9/2 (Haziran 2023), s. (333-357)

CITE: ATAŞ, Hacı, "Attacks on Iraqi Hajj Caravans during the Abbasid Period", *Journal of History and Future*, 9/2 (June 2023), pp. (333-357)

Abstract

The issue of the safety of the pilgrimage routes is one of the issues that goes back to pre-Islamic times and is closely related to the people of the region. The Arabs, who lived in the deserts by plundering and robbery, regarded the pilgrimage caravans as a means of livelihood and looted these caravans whenever they had the opportunity. Therefore, Arabs tried to overcome this problem by declaring four of the twelve months as haram. As Islam gained power in the region, the majority of Arabs preferred Islam. Most of the Bedouin Arabs, who made their living in the deserts by raids and robberies before becoming Muslims, were included in the Islamic army. This practice kept them busy with conquests. Thus, Muslims were able to go on pilgrimage safely for many years. However, with the deterioration of political stability after the first century of the Abbasids, the security of the pilgrimage routes gained importance again. In particular, the convoys departing from Khorasan and Iraq had to risk a long and arduous journey. When the attacks of looting groups are added to this, this road has become even more dangerous. There are Bedouin Arabs belonging to various tribes among the groups that attacked the pilgrimage convoys by taking advantage of the authority vacuum in the Abbasid period. The Qarmatians, who emerged for religious, political and economic reasons, are another group that targets pilgrimage convoys. Most of these attacks resulted in serious loss of life and property. In this study, the attacks on Iraqi pilgrimage convoys during the Abbasid period are discussed. The reasons behind these attacks and the measures taken against them were also evaluated within the scope of our study. It was observed that attacks on pilgrimage convoys increased in periods when political and economic stability was lost; In this process, it has been determined that some Bedouin tribes and rebel groups consider pilgrimage convoys as a source of livelihood.

Keywords: Islamic History, Iraqi Hajj Caravans, Bedouins, Karmatians, Abbasids.

Giriş

Kâbe'nin Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından inşa edilmesinden bu yana Mekke'deki yaşam hac ibadeti etrafında şekillenmiştir. Mekke'ye müşriklerin hâkim olduğu yıllarda bile Araplar, hacca son derece ehemmiyet vermişler; putlarını, Kâbe'nin etrafına yerleştirerek bu ibadete verdikleri ehemmiyeti gözler önüne sermişlerdir. İslâm'ın Hicaz bölgesine hâkim olmasıyla birlikte Kâbe etrafındaki putlar temizlenmiş ve Hac, seyahat etmeye gücü yetenlere farz kılınmıştır.¹ Hz. Muhammed (s.a.v.), hicretin 10. yılında ilk ve tek haccı olan “Veda Haccı”nı îfâ ederek bu ibadetin nasıl yapılacağını Müslümanlar'a bizzat göstermiştir.²

Hac, genel kanaate göre hicretin 9. yılında farz kılınmıştır. Aynı yıl Müslümanlar, Hz. Ebû Bekir'in idaresinde ilk haccını îfâ etmiştir. Bu hac aynı zamanda “Hac Emirliği” adıyla

1 Âl-i İmrân, 3/97.

2 Bedri Muhammed Fahd, “Hacc Emirleri Tarihi”, çev. Münir Atalar, *Diyanet İlmî Dergi* 33, sy 1 (1997): 59; Hacı Ataş, *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Kayseri: Kimlik, 2021), 99-102.

yeni bir kurumun ortaya çıkmasını sağlamış; Hz. Ebû Bekir de bu emirliğin ilk başkanı olarak tayin edilmiştir.³ Hac ibadetinin sağlıklı bir şekilde icrası ve kabilelerin güvenliğinin sağlanması amacıyla ortaya çıkan “Hac Emirliği” kurumu ilk dört halife ve Emevîler döneminde en hassas görevlerden biri olarak görülmüş; bu sebeple, çoğu zaman bu görev halifelerin öncülüğünde yürütülmüştür. Halifelerin hac kfilesine iştirak edemediği yıllarda bu vazife onların en güvendiği isimlere tevdi edilmiştir.⁴ Bu yüzden bahsi geçen dönemde hac kabilelerinin güvenliğini zedeleyici bir olay kayıtlara geçmemiştir.

Hac kervanlarına düzenlenen saldırılar ilk defa Abbâsîler zamanında gündeme gelen bir konu değildir. Elimize ulaşan rivayetlerden anlaşıldığına göre İslâmiyet’ten önce de bu kabileler yağmacı insanların hedefi durumundaydı. Bir rivâyete göre, Akrâ b. Hâbis isminde biri Allah Resûlü’ne gelerek “Sana sadece Eslem, Gıfâr ve Müzeyne’den hac hırsızları (سُرَّاقُ الْحَجِّيجِ) bey’at ettiler” dedi. Allah Resûlü de ona, “Eslem, Gıfâr ve Müzeyne kabilelerinin Temîm, Âmir, Esed ve Gatafân kabilelerinden daha hayırlı olduğunu ve onların mağlup olduğunu görmedin mi?” dedi. Adam bunun üzerine, “evet” diye cevap verdi.⁵ Rivayetten anlaşıldığı gibi bazı kabileler o dönemde “Hac Hırsızları” olarak tavsif edilmekteydi. Bu rivayet bize, İslâm’dan önceki dönemde de hac kabilelerine saldırılar düzenlendiğini göstermektedir.

Abbâsîler döneminde İslâm coğrafyası üç kıtayı kapsayan çok geniş sınırlara ulaşmış, aynı doğrultuda hac yolları da çeşitlenmiştir. Abbâsîler dönemiyle birlikte Müslümanlar, dört farklı yoldan hac yolculuğuna çıkmışlardır. Bunlar; Irak, Mısır, Suriye ve Yemen hac yollarıdır. Irak ve Horasan tarafından yola çıkan insanlar, Abbâsîler döneminde ıslah edilerek güvenli hâle getirilen Irak hac yolunu takip etmişlerdir. Bu yol, Hârûn Reşîd’in (ö. 809) zevcesi Zübeyde Hatun tarafından restore edilerek hacıların yolculuğu için münasip duruma getirilmiştir. Ancak zamanla harap olan bu yol hükümetler tarafından imar edilerek yeniden hacıların hizmetine sunulmuştur. Buna rağmen Irak yolu, zamanla en tehlikeli hac yolu haline gelmiştir. Nitekim Abbâsîler döneminde birçok sene Irak ve Horasan’dan hiç kimsenin hacca gidemediği ifade edilmiştir.⁶

1. Hac Kabilelerine Düzenlenen Saldırıların Sebepleri

Tarih boyunca İslâm coğrafyasının farklı beldelerinden yola çıkan hac kabileleri birçok tehlike ile yüz yüze kalmıştır. Bu kabileler, yüklü miktarda değerli mal ve eşya taşıdıkları için özellikle devlet otoritesinin kaybolduğu yıllarda hedef hâline gelmiştir. Bu saldırılara yol açan birçok etken olmakla birlikte bu çalışmada belli başlı, öne çıkan sebepler üzerinde durulmuştur.

3 Adem Tutar, “İslâm Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed’in Hac Emirliğini Tesisi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001): 82-83; Ataş, *Hac Emirliği*, 92-98.

4 Mehmet Erkal, “Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy 2001 (2001): 150-51.

5 Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *el-Câmi’ u’s-şahîh* (Şam: Dâru Tavgu’n-Necât, 1422), 4/182; el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’ u’s-şahîh* (Beyrut: Dâru İhya’i-Turâs el-Arabî, ts.), 4/1955.

6 Abdurrahman Acar, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği”, *Diyanet İlmî Dergi* 39, sy 1 (2003): 71.

1.1. Siyasî Sebepler

Abbâsî devletinin ilk asrına kadar siyasî bütünlüğün korunması sebebiyle devlet içerisinde parçalanmalar yaşanmamış, Hac ve Umre mekânlarının yer aldığı Hicaz da hilâfetin kontrolünde kalmıştır. Ancak devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte zaman zaman Hicaz bölgesi elden çıkmıştır. Bu bölge, sonradan kurulan devletler için de itibar meselesi olduğundan burada, ciddi mücadeleler yaşanmıştır. Mısır ve Suriye topraklarında kurulan Fâtımî Devleti (909-1171), 1062 tarihinden itibaren Hicaz'a hakim olmuş, bu tarihten itibaren bölgede hac organizasyonunu kimin yürüteceği ve Mekke'de hangi devlet adına hutbe okunacağı gibi konularda bazı çekişmeler yaşanmıştır. Bu mücadele, Fâtımî Devleti'nin sona erdiği tarih olan 1171 yılına kadar devam etmiştir.⁷

Siyasî çekişmenin yaşandığı dönemlerde Mekke Emiri, hangi devletin otoritesi güçlü ise onun adına hutbe okuturdu. Örneğin, 557/1162 yılında Irak hac kafilesi Arafat'ta vakfelerini yaptıktan sonra Mescid-i Hayf'a inmiş, ancak Mekke halkı kendilerine engel olunca Kâbe'yi tavaf etmeden Medine'ye dönmek zorunda kalmıştır.⁸ Bahsi geçen yılda hutbe Fâtımî Halifesi adına okunduğu için, Irak tarafından gelen hacılar Abbâsî devletinin temsilcisi olarak görülmüş ve muhtemelen bu sebeple de tavaf yapmalarına izin verilmemiştir.

İran kökenli Şîi bir hanedan tarafından kurulan Büveyhî Devleti (932-1062), 19 Aralık 945 tarihinde Bağdat'a girmiş ve böylece Abbâsî yönetimi Büveyhîler'in hâkimiyetine girmiştir. Yaklaşık bir asır devam edecek olan Büveyhî hâkimiyeti sırasında zaten sembolik olan Abbâsî hilâfeti iyiden iyiye güçten düşmüştür. Aynı dönemde Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye topraklarında hüküm süren Fâtımîler (909-1171) ise, Abbâsî devletinin merkezî otoritesini derinden sarsmıştır.⁹ Ülkenin batısında ve doğusunda kurulan bu iki Şîi devlet ile Abbâsî yönetimi arasında siyasî çekişmelerin yanında, hac yollarının güvenliğini sağlama konusunda da bir rekabet yaşanmıştır. Bahsi geçen Şîi devletlerin hac bölgesine hâkim olma çabası zaman zaman hac yollarının güvenliğini tehlikeye düşürse de bu durum, bazı yıllarda, bölge halkının lehinde bir rekabetin ortaya çıkmasını da sağlamıştır.

Ülkedeki siyasî istikrarsızlık nedeniyle Abbâsî devletinin ihmal ettiği hac hizmetleri Büveyhî Sultanları tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır. Bu kaotik dönemde Irak ve Horasan kervanlarının sevk ve idaresini üzerine alan Büveyhî sultanlarından biri Adudüddeve'dir (ö. 372/983). Onun hac mekânlarında hatırı sayılır bir hizmete imza attığı bilinmektedir. Büveyhî Sultanı, Irak kervanları dâhil olmak üzere tüm hacılardan alınan yol vergisini kaldırmıştır. Irak-Mekke güzergâhında ciddi bir imar faaliyeti yürüten Sultan, hacıların bu yoldaki ihtiyaçları için su yolları yaptırmış, her yıl Kâbe'ye örtü göndermiştir. Mekke'deki nüfuzlu kabilelere devlet hazinesinden yüklü miktarda para yollayan Sultan, Arap emirlerine ihsanda bulunmak suretiyle Irak hacıların gidiş-dönüş emniyetini sağlamaya çalışmıştır. Adına hutbe de okunan Adudüddeve, vefatına kadar hac yolunun güvenliği konusunda çaba sarf etmiştir. Öyle ki Büveyhî Saltanatının güç kaybetmesiyle,

7 Abdulkâdir el-Şurâşî, *el-Cevâhiru'l-Muđiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mîr Muḥammed Kutubhâne, 1374), 1/220; Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 66.

8 Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 66.

9 İsa Abidoğlu, *İslâm'da Hac Olgusu* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021), 217.

Irak hacılarına Mekke’de şiddet uygulanmaya başlandığı ifade edilmiştir.¹⁰

Büveyhî Sultanları’nın hac yollarının güvenliğini temin etme noktasındaki olumlu çabaları Fâtımî Sultanları’na da yansımıştır. Ancak Fâtımîler’in, fanatik bir Şîî grup olan Karmatîler’e zaman zaman destek çıkması, hac kafilelerinin güvenliğini tehlikeye düşürmüştür. İki Şîî devletin hâkim olduğu yıllarda Karmatîler, hac kafilelerinin güzergâhında kurulan çarşı ve pazarların kontrolünü ellerinde tutuyordu. Bu grup, hac kafilelerinden istedikleri haracı alamadıklarında bu kafileleri yağmalamaktan geri durmaz; hatta, daha da ileri giderek zaman zaman hacca giden insanları kılıçtan geçirirlerdi. Karmatîler’in yanında, Kûfe ile Medine arasında yaşayan Bedevî kabileler de hacıların konakladıkları yerlerde kurulan pazarlarda ellerindeki ürünleri fahiş fiyatlara satarak devlet otoritesindeki boşluktan nemalanırlardı. Bedevîler, hac kervanlarının konakladıkları pazarlara getirdikleri hurma, tereyağı, bal gibi gıda malzemelerini; sebze ve meyveleri, hacıların hizmetine sunmak için tezgâhlarda sergiliyorlardı. Ancak, mola yerlerindeki bu pazarlardaki fiyatlar fahiş derecede olduğu için, hacıların bir kısmı daha Mekke’ye ulaşmadan ellerindeki sermayeyi tüketiyordu.¹¹

Büveyhî Devleti’nin tasallutundan rahatsız olmaya başlayan Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1075), 444/1052 yılında bu defa Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’i Bağdat’a davet etmişti. Tuğrul Bey bu davetten iki yıl sonra, 446/1054 senesinde el-Kâim’e gönderdiği mektupta davetini kabul ettiğini bildirmiştir. Bağdat’a gelerek Abbâsî Devleti’ni Büveyhî sultanından kurtaracağını bildiren Sultan, başka bir amacının da Mekke’ye giderek Hac yapmak olduğunu söylemiştir. Tuğrul Bey, Bedevîler’in saldırılarına maruz kalan hac yollarının güvenliğini sağlama konusundaki kararlılığını ve Mısır’daki Fâtımî halifeliğine son verme niyetini de mektubunda ifade etmiştir. Neticede Sultan, hem Halife’nin taleplerini yerine getirmek hem de kendi niyetlerini gerçekleştirmek amacıyla Aralık 1055’te Bağdat’a girmiştir.¹²

Tuğrul Bey’in 1055 tarihinde Bağdat’a girmesinden sonra, Abbâsî nüfuzunun bölgede tamamen etkisini yitirdiği söylenebilir. Uzun bir süredir devam eden istikrarsızlık nedeniyle tehlikeli bir hâl alan Irak-Mekke hac yolunun güvenliği bundan sonra Selçuklu Devleti’nin uhdesinde yürütülmüştür. Çünkü bu yolun güvenliği o zamana kadar Abbâsîler ve Şîî devletler tarafından sağlanıyordu.

Selçuklu Devleti’nin Hicaz’a hâkim olduğu yıllarda Horasan-Bağdat-Mekke hac yolunun tam olarak güvenli olduğu söylenemez. Özellikle Fâtımîler’in bölgeye hâkim olduğu dönemde Selçuklular’ın bu yolda kayda değer bir başarı elde edemedikleri görülmektedir. Bu yüzden Sultan Alparslan zamanında hac kafilelerinin sayıca önceki dönemlerden çok daha az olduğu kaydedilmiştir.¹³ Ancak, o dönem hac emiri olarak tayin edilen Ebü’l Ganâim Nüreddîn el-Mehdî’nin (ö. ?) çabaları kayda değerdir. Fâtımîler’in güçlü olduğu

10 Esra Doğan Turay, “Büyük Selçuklu Devleti ve Horasan Hac Kervanları”, içinde *İslâm Sonrası Türk Dünyasında Doğu-Batı Eksenli Tarih-Coğrafya Çalışmaları*, ed. Berna Karagözoğlu (İstanbul: Demavend Yayınları, 2022), 272.

11 Abidoğlu, *İslâm’da Hac Olgusu*, 217.

12 Acar, “Büyük Selçuklular Zamanında Hac Emirliği”, 72.

13 Turay, “Horasan Hac Kervanları”, 275.

bir dönemde Mekke valisini Sünniler'in safına çekmeyi başaran bu zat, hutbeyi de onların adına okutturmuştur. Bu sayede Irak kervanları kısa bir süreliğine de olsa güvenle hacca gidip gelmiştir. Ancak Fâtımî yönetimi valiyi, Mısır'dan gönderilen yardımı kesmekle tehdit etmiştir. Haremeyn halkı da kendisine baskı uygulayınca çaresiz kalan vali, hutbeyi yeniden Fâtımî halifesi adına okutmak zorunda kalmıştır.¹⁴ Buna rağmen Horasan ve Irak bölgesinden gelen hac kabileleri kısa süreli de olsa emniyet ve asayiş içinde hacca gidip gelebilmiştir.

Abbâsîler'le Fâtımîler arasında yaşanan siyasî mücadele zaman zaman hac kabilelerinin yola çıkışını engelliyordu. Nitekim 487-489/1095-1097 yılları arasında Irak bölgesinden insanlar hacca gidememiştir. Yine 516/1123, 530/1136 ve 532/1138 yıllarında Irak'tan hiçbir kabile Haremeyn'e ulaşamamıştır. Bu dönemin istisnası, 520-529/1127-1135 yılları arasında yaşanmış; bahsi geçen yıllarda Irak kabileleri sorunsuz bir şekilde hacca gidebilmiştir.¹⁵

Irak hac kervanlarına düzenlenen saldırılar çoğunlukla çöl ikliminin hâkim olduğu Necd bölgesinde yaşayan Bedevîler tarafından düzenleniyordu. Irak kabileleri bu kabilelerin sahasından geçmek zorundaydı ve önceki yıllarda yol emniyeti karşılığında onlara yüklü miktarda ödenek ayrılırdı. Ancak siyasî istikrarın kaybolduğu yıllarda bu kabilelere ödenen yol ücreti zamanla kesintiye uğradığı için Irak kabileleri hedef alınmıştır. Selçuklu Sultanları da kendilerinden önceki halifelerin yöntemini uygulayarak Bedevîler'e ödenek ayırmıştır. Bu ödeneğin hatırına Irak kabilelerine düzenlenen saldırılar bir süreliğine de olsa dizginlenmiştir.¹⁶

Melikşah döneminde (1072-1092), hacıların güvenliği ve hac yolculuğunun sorunsuz bir şekilde yapılması için önemli adımlar atılmıştır. Melikşah, Abbasi halifesi Kâim-Biemrillâh'a gönderdiği mektupta, Tuğrul Bey gibi kendisinin de hacca gitmek ve aynı zamanda hac yollarını Bedevîler'den temizlemek istediğini söylemiştir. Onun güçlü siyaseti sayesinde Mekke'ye giden Irak kabilelerine yönelik saldırılar azalmış, özellikle Hafâce kabilesi tarafından yapılan baskınlar durdurulmuştur. Bu dönemde, hacılara saldıran kabilelerle iş birliği yapan ve hacılara zulmeden Mekke emirlerine de gözdağı verilmiştir.¹⁷

1.2. Dini Sebepler

Horasan'dan yola çıkarak Bağdat'a gelen ve buradaki hac kabilelerine katılan hacıları oldukça uzun ve çetin bir yolculuk bekliyordu. Ancak hacıları bekleyen asıl tehlike isyancı grupların yağma ve talanlarıydı. Bu asi gruplardan biri olan Karmatîler yaklaşık iki asır boyunca Abbâsî Devleti'ni tehdit ettiği gibi hac kabilelerinin de korkulu rüyası olmuştur.

Kûfe'deki İsmâîlî dâîsi Hamdân b. Eş'as'a (ö. 293/906) nisbetle bu harekete "Karmatî" ismi verilmiştir. Kaynakların aktardığına göre hareketin kurucusu Hamdân, Sâbiî dinine mensuptur ve Kûfe yakınlarındaki Dûr köyündendir. Abbâsîler'in, 255/869 yılında ortaya çıkan Zenc isyanıyla meşgul olduğu bir dönemde ortaya çıkan Karmatî hareketi, ilk olarak

14 Ebû Zeyd Veliyyüddîn İbn Haldûn, *Târîh-u İbn Haldûn* (Beyrut: Dârü'l-fikir, 1988), 4/132.

15 Turay, "Horasan Hac Kervanları", 302.

16 Turay, 275.

17 Turay, 277.

Kûfe’de faaliyetlerine başlamış; ancak Abbâsî Devleti, 278/891 yılında bir grup Kûfeli’nin Bağdat’a giderek onlardan bahsetmesi sonucu bu hareketten haberdâr olabilmıştır.¹⁸

Irak ve Suriye’de faaliyetlerini yürüten ve buradaki köylülerden kendisine önemli bir destek bulan Karmatî lideri Zikreveyh b. Mihreveyh (ö. 294/907), Abbâsî devletinin otorite boşluğundan da faydalanarak bölgede isyan başlatmıştır. Zikreveyh ve mensupları, Kâdisiye yakınlarında Abbâsî ordusunu mağlûp ettikten sonra hacdan dönen Irak hacılarına saldırıp birçok kişiyi öldürmüştür. Zikreveyh ve adamları 294/907 yılında Abbâsî ordusu tarafından kesin bir yenilgiye uğratılmış ve yaralı bir şekilde esir edilen Zikreveyh birkaç gün sonra aldığı yaranın etkisiyle ölmüş; saldırıdan kurtulan taraftarlarından birçoğu da yakalanarak öldürülmüştür. Böylece Suriye’deki Karmatî isyanları, Halife Müktefi-Billâh’ın görevlendirdiği Muhammed b. İshak ve Hüseyin b. Hamdân gibi kumandanların çabalarıyla sona erdirilmiştir.¹⁹

Diğer bir Karmatî grup Bahreyn tarafında ortaya çıkmıştır. Hamdân tarafından Bahreyn’e gönderilen Ebû Saîd el-Cennâbî, Bahreyn’de müstakil bir Karmatî devleti kurmuş, ancak Fâtımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî’nin düzenlediği bir suikast sonucunda 301/913-14 yılında öldürülmüştür.²⁰ Devlet, onun öldürülmesinden sonra oğulları tarafından idare edilmiştir.

Ebû Saîd el-Cennâbî’nin ölümünden sonra Bahreyn Karmatîleri’i, 311/923 yılına kadar Abbâsîler’e karşı önemli bir başarı elde edememişlerdi. Fakat bu tarihte liderliği ele geçiren Ebû Tâhir el-Cennâbî, Güney Irak’a bir dizi saldırı başlatmış ve 317/930 yılının hac mevsiminde gerçekleştirdiği Kâbe baskınında binlerce kişiyi öldürerek Hacerülesved’i Bahreyn’deki Hecer’e götürmüştür. Hacerülesved, yirmi yıldan fazla bu şehirde kaldıktan sonra ancak iade edilmiştir.²¹ Onun 332/944 yılında ölümünden sonra kardeşleri Abbâsîler’e karşı barışçı bir politika izlemiştir.

Büveyhî Sultanı Adudüdevle’nin ölümünü (372/983) fırsat bilen Bahreyn Karmatîleri’i 373/983-84 yılında Basra’yı, bundan iki yıl sonra da Kûfe’yi ele geçirdiler. Ancak bu şehirlerde fazla tutunamayan Karmatîler, geri çekilmeye mecbur kaldılar ve bir daha da Irak’ta söz sahibi olamadılar.²² Ukayl kabilesinin Müntefik kolunun lideri Asfar 382/992 yılında Karmatîleri’i kesin bir yenilgiye uğrattınca Bahreyn’e çekildiler. Son yenilginin ardından iyice güç kaybeden Karmatîler, bundan böyle hac kabilelerine de

18 Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi’u’l-beyân ve Târihu’l-ümem ve’l-mülûk* (Beyrut: Dârü’d-Türâs, 1387), 10/25; Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 510.

19 Taberî, *Târih*, 10/135; Ebû’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fi târihi’l-a’yân* (Şam: Dârü’r-risâle el-Âlemiyye, 1434), 16/316.

20 Taberî, *Târih*, 10/148; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *el-İber fi haberî men gaber* (Beyrut: Dârü’l Kütübî’l İlmiyye, t.y.), 1/440.

21 ez-Zehabî, *el-İber fi haberî men gaber*, 1/411; Ebû’l-Felâh Abdülhay İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zehab fi ahbâri men zehab* (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1406), 3/359.

22 Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târih* (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-Arabî, 1997), 7/409; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm* (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-Arabî, 1413), 22/52; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî İbn Haldûn, *Târih-u İbn Haldûn* (Beyrut: Dârü’l-fikr, 1408), 4/610.

saldıramaz hâle geldiler.²³ Karmatîler, mahallî isyanlar sonucu 459/1067’de Bahreyn’deki, ardından da Katîf’teki hâkimiyetlerini kaybettiler. Abdullah b. Ali el-Uyûnî komutasındaki birlikler Abbasî ve Selçuklu askerlerinin de yardımıyla Karmatî mensuplarını Lahsâ şehrinde sıkıştırdılar. Şehrin etrafına hendek kazan Karmatîler, yedi yıl süren kuşatmanın sonunda teslim oldular.²⁴ Böylece 469/1076 yılına gelindiğinde Bahreyn Karmatîleri’nin bu bölgedeki hâkimiyetlerine son verilmiştir.

Karmatîler’in, hac kabilelerine saldırılarının ardında çeşitli sebepler aramak mümkündür. Bu sebeplerden biri de onların sahip olduğu dinî düşünceleridir. Karmatîler, Sünnî İslâm âlimleri tarafından tekfir edilmiştir.²⁵ İbnü’l-Cevzî, “el-Karâmîta” ismiyle neşrettiği eserinde Karmatîler’le ilgili şu görüşlere yer vermiştir: “Karmatîler, İslâm düşüncesi açısından tehlikeli bir oluşumdur. Her şeyden evvel bu hareketin yıkıcı olduğunu söylememiz gerekmektedir. Ehl-i Beyt’e yakınlık göstererek avâmı yoldan çıkarmayı amaçlamaktadırlar. Bu fikri gerçekleştirebilmek için İsmâîlîler’le kol kola girmişlerdir.”²⁶ İbnü’l-Cevzî, Karmatîler’le ilgili görüşlerini şu ifadelerle devam ettirmiştir: “Onların, ictimâî açıdan mühlid mezheplerle ilişkileri vardır; onlar, Mazdek diniyle de alakalıdır. Mazdek dinine göre kadınlar ve her türlü taşınmaz varlıkların ortak kullanılması caizdir. Onlar da tıpkı Mazdek inancına sahip kimseler gibi düşünmektedir.”²⁷

Karmatîler hakkında görüş bildirenlerden biri de Selçuklu Veziri Nizâmülmülk’dür. Ona göre, “Bu insanlardan daha dinsiz, daha sapkın ve daha alçağı görülmemiştir. Onların en önemli amacı bu dini yıkmaktır. Müslüman gibi görünürler ancak gerçekte kâfirdirler.”²⁸ Karmatîler’i tekfir eden başka bir İslâm âlimi de Gazzâlî’dir. Onun bu husustaki görüşü şöyledir: “İsmâîlîler/Karmatîler her şeyi bâtinî anlamda yorumlayarak şeriatı âtil hâle getirmeleri sebebiyle küfre düşmüşlerdir...”²⁹

Süheyl Takkuş’a göre Karmatîler, İslâm’la hiçbir alakası olmayan hulül ve tenasüh anlayışını benimsemeleri; imamların masumluluğu ve vasîliğine dayanan prensipleri kabul etmeleri nedeniyle küfür ehliendir.³⁰ Karmatîler hakkında bilgi aktaran başka bir yazara göre onlar tutuculuk, kültürel açıdan gerilik, hoşgörüsüzlük ve dışlayıcılık gibi hasletleriyle ön plana çıkmışlardır.³¹ Ali Avcu’ya göre ise Karmatîler, 318/930 yılında Bağdât’ı işgal

23 Bkz: Hizmetli, “Karmatîler”, 510-14.

24 İbrâhim el-Bessâm, *Hazânetü’l-Tevârih en-Necdiyye* (b.y.: y.y., 1419), 7/27; Ahmed Ma’mûr el-Asîrî, *Müvizü’l-Târih el-İslâmî* (Riyad: y.y., 1996), 248.

25 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 219-220; Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 287; Ayrıca bkz: Yusuf Ötenkaya, “Sünnî Politik Tarih Yazımında Karmatî İsmâîlîlerinin Heterodoksluğu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 625-626.

26 Ebû’l-Ferec el-Cevzî, *el-Karâmîta*, thk. Muhammed Sabbâğ (Şam: el-Mektebül-İslâmî, 1965), 12-13.

27 el-Cevzî, *el-Karâmîta*, 19; Ayrıca bkz: Ötenkaya, “Karmatî Heterodoksluğu”, 625-627.

28 Nizamü’l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 67.

29 Muhammed el-Gazzâlî, *Fedâihü’l-Bâtiniyye* (Kahire: Daru’l-Kavmiyye, 1964), 55.

30 Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihu’d-devleti’l-abbâsiyye* (Beyrut: Daru’n-Nefâis, 2009), 184; Ayrıca bkz: Ötenkaya, “Karmatî Heterodoksluğu”, 628.

31 Abdullah Ekinci, “Ortaçağ Ortadoğusu’ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâîlî-Karmatî Hareketinin) Dönemin İslâm Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları”, *Türk Tarih Kurumu Belleten* 69,

etmek amacıyla yola çıktıklarında bunu, ekonomik etkenlerden ziyade İslâm şeriatını ortadan kaldırmak ve Mehdî'nin zuhûrunu kolaylaştırmak için yapmışlardır.³²

Karmatîler ise, başta imamet meselesi³³ olmak üzere birçok konuda Abbâsîler'i ve onun temsil ettiği Ehl-i Sünnet görüşünü tenkit etmişler; bununla da yetinmeyip, Hilâfet hususunda onları gayr-i meşru görmüşlerdir.³⁴ Bu sebeple yönetime karşı savaşmak Karmatîler açısından bir cihat olarak görülmüş olmalıdır. Bunun yanında Karmatîler, yönetime ait olan her türlü maddi değere sahip eşyayı da talan etmekten geri durmamışlar; bu düşünceyle yönetimin organize ettiği hac kabilelerini kendilerine helal kabul etmişler ve onları yağmalamaktan geri durmamışlardır. Kendileri gibi düşünmeyen halkı da aynı kategoride değerlendirdikleri anlaşılan Karmatîler, diğer insanların can ve mallarını kendilerine helal saymışlardır. Özetle, her iki taraf da birbirini tekfir etmiş ve bu tekfirleşmenin sonucu olarak da karşı tarafın can ve malları helal kabul edilmiştir.

Karmatîler'in 317/929-930 yılındaki hac mevsiminde Mekke'ye saldırarak çok sayıda hacıyı katletmesi ve Hacerülesved'i yanlarında götürmeleri İslâm dünyasında Karmatîler'e karşı nefreti doruk noktasına taşımıştır. Taberî bu olayı aktarırken şu ifadelerle yer vermiştir: "Bu yıl Karmatîler Mekke'ye girmiş, pek çok insanı katletmiş, çok miktarda mala el koymuştu. Hacerülesved'i bile yerinden söküp götürmüşlerdi. Cesetlerin çoğunu zenzem kuyusuna atmışlar, diğerlerini ise nerede öldüyse orada bırakmışlardı. Ebû Tâhir bu katliamları yaparken 'Şayet bu ev, Allah'ımızın evi olsaydı üzerimize ateş yağardı. Tüm cesetleri zenzem ve Safâ arasında bıraktık. Rab olarak insanları öldürmek bize yaraşır' dedi."³⁵ Karmatî lideri Ebû Tâhir'in sözlerinden de anlaşılacağı üzere Kâbe'de yaptıkları katliama kendilerince haklı bir gerekçe bulmuşlardır. Mekke'de sebep oldukları katliam ve yağmanın gerekçesi, kendilerinden olmayan herkesin kanlarının ve mallarının helal görülmesidir.

Karmatîler'in Kâbe'ye saldırılarının arkasında Mehdî inancının yattığı da ileri sürülmüştür. Bu fanatik Şîî grup, 922 yılına kadar Mehdî'nin zuhur etmesini beklemiş; ancak, onun ortaya çıkmaması üzerine fırka mensupları arasında ciddi bir Mehdî krizi yaşanmıştır. Onlar, Mehdî'nin ortaya çıkmamasını İslâm şeriatının yürürlükte olmasına bağlamıştır. Bu sebeple, İslâm şeriatının temsilcisi ve Mehdî'nin zuhuruna engel olarak gördükleri Abbâsî Devleti'ni yıpratmaya yönelik terör faaliyetlerine başvurmuşlardır.³⁶

1.3. Ekonomik Sebepler

Hârûn Reşîd'in halifeliğinde Abbâsî devleti ekonomik açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Onun Abbâsî halifeleri arasında en fazla hacca giden yönetici olduğu

sy 255 (2005): 512.

32 Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 10, sy 3 (2010): 218.

33 İmamet meselesi hakkın da geniş bilgi için bkz. Süleyman Çam ve Muhammed Sefa Öngüç, "Mâtürîdilikte İmamet/Devlet Başkanlığı Anlayışı (Ebü'l-Yürs el-Pezdevi ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî Örneği)", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11, sy 2 (2020): 641-69.

34 Bkz: Ötenkaya, "Karmatî Heterodoksluğu", 632-33.

35 Taberî, *Târîh*, 11/263-264.

36 Avcu, "Karmatîler", 217-18.

bilinmektedir. Ondan sonraki halifelerin ise hiçbirinin hacca gitmediği belirtilmiştir. Bunun en önemli sebebi ekonomik şartların zayıflaması olarak gösterilmiştir. Zira, Halife'nin başında bulunduğu hac kabileleri devletin önemli giderlerinden biri hâline gelmişti. Halife'nin, başta Mekke ve Medine halkı olmak üzere yol güzergâhındaki bütün beldelerde ihsanda bulunması bir gelenek haline gelmişti. Bu gelenek ise muazzam miktarda bir ödeneğe bedel olduğundan Hârûn Reşîd'den sonraki halifeler bu bedeli göze alamadıklarından dolayı hacca iştirak etmeyi terk etmişlerdir.³⁷

Dokuz defa hacca gittiği rivayet edilen Hârûn Reşîd'in, her defasında Mekke ve Medine halkına muazzam miktarda hediye dağıttığı ifade edilmiştir. Halife'nin 186/802 yılındaki haccına oğulları Emîn ve Me'mûn da eşlik etmiş ve halka bir buçuk milyon dinar dağıtılmıştır. Rivayete göre Hârûn Reşîd, 188/804 yılındaki son haccına yaya olarak gitmiş ve bu haccında da insanlara muazzam miktarda ihsanda bulunmuştur. Her hacca gidişinde yüz civarında fakir aileyi de yanında götüreren Halife, bizzat hacca iştirak edemediği zamanlarda ise hac emirine bol miktarda hediye vererek kendisini cömert bir şekilde temsil etmesini sağlamıştır.³⁸ Ondan önce Halife Mehdî'nin de 160/777 yılında, Irak'tan gönderilen 30 milyon dirhem ve Mısır'dan gelen 300 bin dinarı hac hizmetleri için harcadığı nakledilmiştir.³⁹

Hârûn Reşîd'in zevcesi Zübeyde Hanım'ın da hacılara hizmet konusunda eşinden geri kalmadığı görülmektedir. Zübeyde Hanım, Kûfe-Mekke arasındaki güzergâhta açtığı kuyular ve Haremeyn'de ihtiyaç sahiplerine dağıttığı hediyeler ile adını tüm bölgede duyurmuştur. Onun tek bir hac mevsiminde harcadığı paranın 54 milyon dinar olduğu söylenmiştir.⁴⁰ O da eşi gibi Bağdat-Mekke güzergâhında çok sayıda yeni su kuyusu açtırmış, yine güzergâh üzerinde çok sayıda mescid ve konaklama yerleri inşa ettirmiştir.⁴¹

Abbâsî halifelerinin ihsanda bulunduğu diğer bir grup ise Bedevîlerdir. Halife'nin liderliğinde yola çıkan kabileler, hac güzergâhında ikamet eden Bedevî kabilelere her yıl yüklü miktarda hediye dağıtırdı. Bu hediye karşılığında Bedevîler, hac kabilelerinin güvenli bir şekilde bölgelerinden geçişini temin ederdi. Halifelerin, artık hac yolculuğuna çıkmaması nedeniyle bu ödeneğin miktarında ciddi bir düşüş yaşanmıştır.⁴² Böylece Bedevîler, hediyelerin miktarındaki kesinti nedeniyle geçim sıkıntısı yaşamaya başlamışlar; bu sıkıntıyı aşmak için hac kabilelerine baskın düzenleyip onları yağmalamışlardır.

Hac kabilelerini yağmacıların saldırısından korumak hac emirinin görevleri arasındaydı. Ancak, Abbâsî otoritesinin zayıfladığı dönemlerde hac emirinin vazifesi,

37 Kennedy Hugh, *Mekke'ye Yolculuğun Tarihi, Hac: İslâm'ın Kalbine Yolculuk*, ed. Ayşe Zeynep Alp-Alparslan Durmuş, çev. Ömer Mansur Çolakoglu (İstanbul: EDAM Yayınları, 2012), 96; Ayrıca bkz: Abidoğlu, *İslâm'da Hac Olgusu*, 216-217.

38 Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *ez-Zehbû'l-mesbûk fî zikri men hacce mine'l-hulefâ'i ve'l-mülûk* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye, 2000), 79-80.

39 İbrâhîm b. İshâk el-Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik ve Emâkinu Turuki'l-Hac* (Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1969), 291.

40 Ebû Bekr Ahmed el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1417), 14/434; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân* (Beyrut: Dârü Sâdır, 1994), 2/314.

41 Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 61.

42 Abidoğlu, *İslâm'da Hac Olgusu*, 215-16.

haccın ifa edilmesi sırasında insanlara rehberlik etmekten ibaret hâle gelmiştir. Hac emirleri tayin edildikten sonra onların yanına “Sebil” adı verilen görevliler de verilmiştir. Bunların vazifesi, kafilenin yolculuğu esnasında özellikle Kûfe ile Mekke arasındaki çölde, yolcuların sularını temin etmektir. Hac Emiri ve Sebil’in tayin edilmesinden sonra Abbâsî yönetimi, hac emirine, devletin maddi olanaklarına göre bir meblağ tahsis ederdi. Yönetim, 641/1244 yılında görevlendirilen hac emirine 50 bin dinar tahsis etmiştir. Bu tahsisatın giderleri içerisinde Kâbe ve Türbe-i Şerif’in örtü masrafları, mukaddes yerlerdeki ihtiyaç sahiplerinin sadakaları ve Bedevîler’den gelebilecek saldırıları önlemek için ayrılan haraç da yer alırdı.⁴³ Görüldüğü gibi Mehdî ve Hârûn Reşîd dönemlerinde milyonlarca ifade edilen ihsan miktarı zamanla binlere kadar düşmüştür. Hediye miktarındaki bu astronomik düşüş hac kabilelerinin neden hedef alındığını açıkça göstermektedir.

Halife Mehdî döneminde (775-785) hacılara buz ikramı yapılacak kadar ileri düzeyde olan hac hizmetlerinin 9. yüzyılın ortalarından itibaren su tedarikinde bile ciddi sıkıntılar yaşanma noktasına kadar gerilediği görülmüştür. Mesela 1004 yılında yola çıkan hacılardan bazılarının yolda suları tükenmiş, yeni su bulamayınca şiddetli susuzluk sebebiyle avuçlarına idrarlarını yaparak susuzluklarını giderme yoluna gitmişlerdir. Bu hadiseden birkaç yıl sonra 1011’de düzenlenen seyahat esnasında bir bardak su 200 gümüş sikkeye satılmıştır. Karmatiler, 1012 yılındaki hac seyahatinde yol güzergâhındaki sarnıçları yıkmış, su kuyularını da çalılarla doldurarak hacıların suya ulaşmasını engellemişlerdir. Bu sebeple 15.000 hacı adayının susuzluk yüzünden hayatını kaybettiği aktarılmıştır. Çölün çetin şartları, gıda ve su ihtiyacının karşılanamaması sebebiyle 1014 yılında yola çıkan kafilenden 20.000 insanın Mekke’ye ulaşmadan hayatını kaybettiği ve içlerinden sadece 6.000 kişinin, içtikleri deve idrarı sayesinde ancak Mekke’ye ulaşmayı başardığı nakledilmiştir.⁴⁴

Abbâsî Devleti, Bağdat’tan yola çıkan hac kafilisine tahsis edilmek üzere zaman zaman 300 bin dinara kadar çıkan bir ödenek ayırmıştır. Halife Mütevekkil-Alellah döneminde (847-861) Muhammed b. Süleyman’ın hac emirliğini yaptığı yıl (246/860) bahsi geçen miktarda bir ödenek hac emirine tahsis edilmiştir.⁴⁵ Elbette bu miktarın tamamı Bedevîler’e dağıtılmış değildir, ancak bunun bir kısmının bile Bedevîler’e verildiği düşünüldüğünde, hacıların güvenliğini sağlamak amacıyla önemli bir meblağın tahsis edildiği söylenebilir. Fâtımîler’in hâkimiyeti döneminde hac kafileleri ile birlikte tatlı ve mum masrafları olarak 120 bin dinar, sadaka için 10 bin dinar, hac kafilisini saldırılardan korumak için de 40 bin dinar; eski kuyuların tamiri ve yenilerinin açılması için 60 bin dinar ödenek ayrılmıştır.⁴⁶ Abbâsî ve Fâtımîler’in hac kafilelerini korumak amacıyla ciddi miktarda bir meblağ tahsis etmeleri bu işin ne kadar ciddiye alındığını göstermektedir. Anlaşılan o ki, Bedevîler’e ayrılan ödeneğin miktarı ile hac kabilelerinin güvenliği arasında bir paralellik bulunmaktadır. Miktar ne kadar fazla ise güvenliğin sağlanması da o kadar ileri boyuttadır. Ancak hacılara saldırıların hiçbir zaman son bulmaması, bu ödenek miktarının ya tamamen

43 Fahd, “Hacc Emirleri Tarihi”, 55.

44 Ali Mezâheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık Yayınları, 1972), 26; Abidoğlu, *İslâm’da Hac Olgusu*, 216.

45 Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi’l-mülük ve’l-ümem* (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1412), 11/341.

46 Fahd, “Hacc Emirleri Tarihi”, 62.

kesildiğini veya oldukça cüzi oranlara gerilediğini göstermektedir.

Abbâsî devletinin ekonomik sıkıntı yaşadığı yıllarda bile Bağdat'tan, on binlerce insan hac kafilesıyla Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Söz gelimi, 406/1016 yılında Bağdat'ta toplanan hacı adayının 20.000 civarında olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁷ Bu sayıda bir kafilenin yanlarında taşıdığı para ve mal miktarının da aynı oranda büyük olması beklenir. Bu sebeple Bedevîler ve isyancı gruplar hac kafilelerini, özellikle otorite boşluğunun olduğu yıllarda, ciddi bir gelir kaynağı olarak görmüş olmalıdırlar.

2. Hac Kafilelerine Düzenlenen Saldırıları

Abbâsî Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte hac kafileleri hedef olmaya başlamıştır. Yukarıda sebeplerini açıklamaya çalıştığımız saldırılar birkaç farklı grup tarafından düzenlenmiştir. Genellikle çöl bölgelerinde yaşayan Bedevî Araplar hac kervanlarını hedef alan ilk gruptur. Bunların yanında dinî, siyasî ve ekonomik sebeplerle ortaya çıkan Karmatîler de hac kafilelerini hedef alan diğer bir gruptur.

2.1. Bedevî Arapların Hac Kafilelerine Saldırıları

Hac kafilelerinin güvenliğine yönelik ilk tehlikenin Halife Vâsık-Billâh döneminde (M. 842-847) ortaya çıktığı söylenebilir. Süleym kabilesinden Uzeyze b. Kattâb liderliğinde bir grub, 230/844-45 yılında Hicaz bölgesinde isyan başlattı. Bâhile ve Benî Kinâne kabilelerine saldıran isyancılar buralarda yağma ve katliam yaptılar. Medine valisi Muhammed b. Sâlih, Hammâd b. Cerir'i, isyanı bastırmakla görevlendirdi ise de Hammâd, isyancılar karşısında başarısız oldu. Kendilerine yeni grupların katılmasıyla güç kazanan asiler, Mekke ile Medine arasındaki yolu kontrol altına aldılar. Hac yolunun asilerin eline geçmesi üzerine Halife Vâsık-Billâh, Boğa el-Kebîr komutasındaki bir orduyu Medine'ye gönderdi. Şâban 230/845 yılında Süleym kabilesini yenilgiye uğratan Boğa el-Kebîr, onların bir kısmını esir aldı ve yaklaşık 1.000 kişiyi de Medine'de hapsetti.⁴⁸ Böylece hac güzergâhını tehdit eden ilk saldırı Türk komutan Boğa el-Kebîr tarafından bertaraf edilmiş oldu.

Hacıları tehdit eden diğer bir saldırı 285/899 yılında Salih b. Müdrîk et-Tâî isimli bir Arap lider tarafından düzenlenmiştir. Kutsal mekânlardan dönen hacılara el-Ecfer'de⁴⁹ saldıran Bedevî grup, kadınları esir almış ve iki milyon dirhem meblağındaki ticaret malına ve hacıların eşyalarına el koymuştur.⁵⁰ Abbâsî devletindeki siyasî otoritenin kayb olduğu dönemlerde artan saldırılar Irak tarafından yola çıkan hacı adaylarını endişeye sevk etmiştir. Hilâfet yönetiminin otoriteyi yeniden ele aldığı dönemlerde bu kabileler üzerine askerî birlikler sevk edilerek saldırgan gruplar bertaraf edilmiştir. Bazen de bu kabilelerle, hac kafilelerine saldırmayacaklarına dair anlaşmalar yapılmıştır.⁵¹

47 Fahd, 54.

48 Taberî, *Târîh*, 9/129-130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/90.

49 Ecfer: Hâil bölgesinin yaklaşık 140 km güney doğusunda yer alan Suudi Arabistan'a bağlı bir şehir. <https://ar.wikipedia.org/wiki>. 9 Mayıs 2023.

50 Ebü'l-Hasen Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab* (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409), 4/172; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/21.

51 Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 65.

Halife Muktedir-Billâh dönemindeki (908-932) karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bedevîler 302/914 yılında, Ziâb Vadisi ve çevresinde yol alan hac kafilesine saldırdı. Halife, hac kafilelerine saldırarak mallarını yağmalayan Bedevî Arapları cezalandırmak amacıyla Yunus b. el-Hâdim komutasında askerî birliği bölgeye sevk etmiştir. Bu birlik, kafileye saldıran grubun neredeyse tamamını öldürmüş, evlerini de talan etmiştir. Hacılardan gasp edilen mallar da geri alınmıştır.⁵²

Benî Hilâl kabilesinden bir grup ile Bedevî kabilelerden bazı insanlar 363/974 yılında hacca gitmek üzere yola çıkmıştır. Hac görevini ifâ etmek amacıyla yola çıkan bu insanlar, Hicaz bölgesinde karşı karşıya geldikleri hacı kafilesine saldırarak onlardan bir kısmını öldürmüşlerdi. Bu saldırıdan dolayı hac bölgesinde bir kargaşa hâkim olmuş, bu sebeple çok sayıda insan hac görevini yerine getirememiştir.⁵³

İbnü'l-Cerrâh et-Tâî liderliğindeki Bedevî grup, 379/989 yılında Sumeyrâ ve Feyd arasında yol alan hac kafilesini hedef almıştır. Kafilenin etrafını saran Bedevîler, 300.000 dirhem ve bir miktar elbise karşılığında hacılarınla anlaşınca kervana saldırıdan vazgeçerek kafilenin yoluna devam etmesine izin vermiştir.⁵⁴

Bedevîler'in hacılara yönelik başka bir saldırısı da 384/995 yıllarında vuku bulmuştur. Usayfir liderliğindeki bir Bedevî grup, hac kafilelerine saldırarak onların çölden geçişlerine izin vermemiştir. Usayfir'in hac kafilesini hedef almasının nedeni, Halife'nin onlara gönderdiği gümüş paranın değerinin düşük olmasındandır. Bu sebeple hac kafilesinin geçişine izin vermeyen Bedevî lider ile yapılan görüşmeler sonuç vermeyince Şam ve Yemen tarafından gelen hacılar geri dönmek zorunda kalmıştır. O yıl, sadece Mısır'dan yola çıkan kafileler hac yapabilmıştır.⁵⁵ Aynı kabile ile bir yıl sonra, hicrî 385 yılında, anlaşma yapılmış; Bedevî kabile, alacakları haraç karşılığında kafilelerin geçişine izin vermiştir.⁵⁶

İbnü'l-Cerrâh et-Tâî'nin başında bulunduğu Bedevîler, 389/998 yılında bir kez daha hac kafilesini hedef almıştır. Bu saldırı girişimi de anlaşmayla sonuçlanmış; hac kafilesi, Bedevîler'e 9.000 dinar vererek yoluna devam etmiştir.⁵⁷

Usayfir el-Muntafikî'nin başında bulunduğu Bedevî grup 394/1003 yılında, bir kez daha hac kafilesini hedef almıştır. Hacıları el-Batâniyye'de kuşatma altına alan Usayfir'in amacı, onları yakalayıp hapsedmekti. Hac kafilesinde yer alan Ebû'l-Hasan er-Reffâ ve Ebû Abdullah ed-Deccâî'nin sesi çok güzeldi ve etkileyici bir şekilde Kur'an okurlardı. Bu iki hacı, Usayfir'in yanına gelerek ona Kur'an okumuş; bunun üzerine Usayfir, hacıların yoluna gitmesine izin vermiştir. Usayfir'in bu iki hacıya, "Sizin yüzünüzden bir milyon dinarı bıraktım!" dediği rivayet edilmiştir.⁵⁸

52 Taberî, *Târîh*, 10/150.

53 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 18/166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/325.

54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/433; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/485.

55 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/369; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27/17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/464; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'* (Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425), 295.

56 Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 65.

57 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/15.

58 İbnü'l-Cevzî, 15/43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/537.

İbnü'l-Cerrâh et-Tâî, 397/1006 yılında bir kez daha hac kafilesinin yolunu kesmiştir. Bu yıl hacılar, es-Sa'lebiyye'de kum fırtınasına yakalanmışlardı. Fırtınanın etkisiyle hava o kadar kararmıştı ki insanlar birbirini göremiyordu. Buna ilaveten o yıl hacılar, büyük bir su sıkıntısı ile de karşı karşıya kalmışlardı. Bütün bu felaketlere Bedevîler'in muhasarası da eklenince hac mevsimi sona ermiştir. Bu yüzden hacılar, bahsi geçen yılda, hac vazifelerini İfâ etmeden geri dönmek zorunda kalmışlardır.⁵⁹

Irak'ın güneyindeki Benî Mezîd kabilesinin Abbâsîler'e olan düşmanlığı hacılara da yansımış; bu kabile, 543/1149 yılında hacılara saldırarak büyük bir katliama imza atmıştır.⁶⁰ Bu olaydan iki yıl sonra Za'b Kabilesi ve onlara katılan diğer Bedevî Araplar 14 Muharrem günü Mekke-Medine arasındaki "el-Garûbî" denilen yerde hacılara saldırdılar. Kafilenin başında hac emiri olarak bulunan Kaymaz el-Ercuvâni, henüz genç ve tecrübesiz biriydi. Kaymaz, hac ibadetini ifâ ettikten sonra Mekke'den ayrılmıştı. Medine yolunda, Bedevîler'in kendilerini beklediğini haber alınca "Medine'ye gitmesek iyi olur" dedi. Acemler onu, Sultan Sencer'e şikayet etmekle tehdit edince Kaymaz, "O halde Bedevîler'e bir miktar para verin de onların şerrinden kurtulalım" dedi. Hacılar bu teklifi de reddedince kafileyle birlikte el-Garûbî'ye doğru harekete geçti. Burası, iki dağ arasındaki dar bir geçitten sonra ulaşılabilen bir yerdirdi. Bu dar geçitte saldırıya geçen Bedevîler, hacılarla savaşmaya başlamış, onlarla baş edemeyeceğini anlayan Kaymaz, kendisi için emân alınca Bedevîler, hacıları mağlup edip mallarına el koymuştur. Saldırıdan kaçmayı başaranlar ise çölde helak olmuşlar; bu saldırıda, az sayıdaki hacıdan başka kurtulan olmamıştır.⁶¹

Battân kabilesi 626/1229 yılında hacılara saldırmış ve kafileyi hac güzergâhından çıkararak onlardan para istemiştir. Nihayetinde onlarla 12 bin dinar karşılığında anlaşma yapılmış, bu parayı da hac emiri Şemseddin Aslan kendi cebinden ödemiştir. Bu hâdise Bağdat'ta ulaşınca Halife, beş bin askerden oluşan birliği hacıların yolunu kesen eşkıyaları cezalandırmakla görevlendirmiştir. Askerî birlik, hacdan dönen kafilenin yolunu kesmeye hazırlanan eşkıyalarla çarpışmış; bunlardan bir kısmı öldürülmüş, diğerleri ise kaçmıştır.⁶²

Şemseddin Kıran'ın hac emirliğinde yola çıkan Irak kafilesini 631/1234 yılında, konaklama yerlerinden birinde Bedevîler'in kafileye saldıracağını haber almış; bunun üzerine kafiledeki âlimlerle istişare edilmiş, âlimlerin geri dönme yönünde görüş belirtmesi üzerine kafile dönüşü geçmiştir. Ancak kafileyi takip eden Bedevî grup, onlara yetişerek mallarını gasp etmiş; bazılarını da rehine olarak yakalamışlardır. Saldırgan Bedevîler, Bağdat'ta tutuklu bulunan arkadaşlarının serbest bırakılması karşılığında rehineleri serbest bırakacaklarını söylemişler; ancak teklifleri kabul edilmeyince ellerindeki rehineleri öldürmüşlerdir. Baskından kurtulan diğer hacılar ise, yeniden saldırıya maruz kalma tehlikesine karşı Bağdat'a dönerken yanlarındaki malları yakmışlardır.⁶³

59 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/556.

60 Turay, "Horasan Hac Kervanları", 303.

61 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/175; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Kâhire: Dârü Hicr, 2003), 16/355.

62 Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 65-66.

63 Fahd, 66.

Arap kabilelerinin hac kervanlarına saldırılarının temel sebebi bu kervanları bir geçim kaynağı olarak görmeleridir. İktidarların güçlü olduğu dönemlerde bu kabilelere yüklü miktarda ödenek ayrılıyor, bu ödenek karşılığında onlar da hac kabilelerinin güvenliğini sağlıyordu. Ekonomik şartların kötüleşmesiyle birlikte Bedevîler'e ödenen miktarda ciddi düşüş yaşanmıştır. Dolayısıyla bu kabileler, kendi topraklarından geçen hac kabilelerine saldırıp onları yağmalamayı bu ödeneğin düşüşüne bağlamış olmalıydılar.

2.2. Karmatîler'in Hac Kafilerine Saldırıları

Karmatîler, 10. yüzyılın başlarından itibaren Abbâsî topraklarında etkin olmaya başlamışlar; varlıklarını, 12. yüzyıla kadar da sürdürmüşlerdir. Bu hareket, özellikle Bedevî kabileler üzerinde etkili olmuştur. İnsanlara, eşit hak ve yaşam vaad eden Karmatî liderler Suriye, Irak, Bahreyn, Yemen ve Horasan gibi Abbâsî topraklarının geniş bir kesiminde taraftar bulmuşlardır. Abbâsî halifesi Mu'temid devrinde Bedevîler'in çoğunlukta olduğu gruplar tarafından başlatılan hareketin faaliyetleri Mu'tazid, Müktefi ve Muktedir dönemlerinde Irak ve Suriye bölgelerini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Abbâsîler'in 883 yılına kadar Zenci isyanıyla ve bağımsızlığını elde etmek isteyen gruplarla uğraşması, Karmatî oluşumunu geç fark etmelerine sebep olmuştur. Zenci isyanında Güney Irak'daki hâkimiyeti kaybeden Abbasiler, ancak 892 yılında Kûfe'den gelen kötü haberler sayesinde Karmatîler'in farkına varabilmiştir.⁶⁴

Abbâsî yönetimine karşı ortaya çıkmış siyasî bir hareket görüntüsü vermesine rağmen bu hareketin arka planında dinî ve ekonomik nedenler de bulmak mümkündür. Yaklaşık iki asır boyunca Abbâsî yönetimini tehdit eden bu asi gruptan hac kafileri de fazlasıyla etkilenmiştir. Gulât-ı Şiâ'dan kabul edilen Karmatîler, muhataplarına karşı her türlü terör eylemini kendilerine meşru görmüşler; bu meşruiyetten hac kafileri de nasibini almıştır. Özellikle Irak hac kafileri uzun yıllar Karmatîler'in saldırısı nedeniyle yağmalanmış ve çok sayıda hacı bu saldırılarda hayatını kaybetmiştir.

Abbâsî Devleti'nin siyasî nüfuzunu kaybetmeye başladığı yıllarda baş gösteren Karmatîler, beş farklı bölgede ortaya çıkmıştır: Suriye, Irak, Bahreyn, Yemen ve Horasan bölgelerinde farklı zamanlarda etkinliğini gösteren bu asi grup hac yollarının güvenliğini tehdit eden en tehlikeli unsur olarak kabul edilebilir.

2.2.1. Irak Karmatîleri'nin Hac Kafilerine Saldırıları

Irak Karmatîleri'ni 10. yüzyılın başlarında Sevâd bölgesinde ortaya çıkmış, Irak ve Suriye'de geniş bir halk kitlesinden destek bulmuştur. Karmatîler'in 900-902 yılları arasında Irak'taki kanlı ayaklanmaları Halife Mu'tazid-Billâh (892-902) tarafından bastırılmıştır.⁶⁵ O, Zikreveyh b. Mikreveyh isyanı hariç, Irak'taki tüm Karmatî isyanlarını sona erdirmeyi başarmıştır.⁶⁶ Hamdân b. Karmât'tan sonra Kûfe'deki Karmatî hareketinin başına getirilen Zikreveyh b. Mikreveyh liderliğindeki Karmatîler, Abbâsî halifesi Müktefi-Billâh (902-

64 Avcu, "Karmatîler", 209-27; Ötenkaya, "Karmatî Heterodoksluğu", 629-35.

65 Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde (279-295/892-908) Abbâsîler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006), 243-44; Hanoğlan Hacıyev ve Reşat Ahmet Ağaoğlu, "Büveyhîler'le Bahreyn Karmatîleri Arasındaki Siyasi İlişkiler ve Bunun Irak İle Yakın Çevresindeki Yansımaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy 2 (2021): 185.

66 Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, 244-45.

908) döneminde Suriye'nin büyük bir kısmını ele geçirmeyi başarmış ve yeniden Kûfe'de etkili olmaya başlamışlardı. Terör hedeflerine hac kabilelerini de eklemekten geri durmayan örgüt, hacıların Kûfe ile Basra arasındaki konaklama yerlerine baskınlar düzenleyerek çok sayıda Müslümanın kanını akıtmıştır.⁶⁷

Zikreveyh b. Mikreveyh liderliğindeki Irak Karmatîler'i 294/906 yılında el-Mesniyye Nehri'nden ayrılarak hacıların yolunu kesmek üzere harekete geçti. Hacıların güzergâhında bulunan "es-Selmân"⁶⁸ mevkiine gelerek hac kafilesinin gelişini beklemeye başladı. İlk hac kafilesi 28 Ekim 906'da "Vâkısa"⁶⁹ denilen yere gelerek burada konakladı. Vâkısa halkı, Karmatîler'in yakınlarda olduğunu ve kendilerine saldırmak için hazırlık yaptığını haber verince hac kafilesi buradan ayrıldı. Karmatîler, Vâkısa'ya geldiklerinde hac kafilesini burada göremeyince oranın halkından şüphelendiler. Halktan bazıları sorguya çeken Zikreveyh, hac kafilesinin ayrıldığını öğrenince şüphelendikleri tüccarları öldürüp taşıdıkları yemleri yaktı. Korkuya kapılan Vâkısa halkı, kalelerine ve evlerine sığındı. Şehri, günlerce kuşatma altında tutan Zikreveyh daha sonra sonuç almadan buradan ayrılarak Zübâle⁷⁰ tarafına doğru hareket etmiştir.⁷¹

Karmatî lideri Zikreveyh, Mekke'ye giderken elinden kaçırdığı hac kafilesine, dönüş yolunda saldırmaya karar verdi. Irak hacıları, Mekke'de hac ibadetlerini tamamlamış memleketlerine doğru dönüşe geçmişlerdi. Zikreveyh, şeytan geçidi denen yerde hac kafilesine saldırarak onlarla çatışmaya başladı. Ancak hac kafilesi kalabalıktı ve muhtemelen Karmatîler'in saldırısına karşı hazırlık yapmışlardı. Bu sebeple Karmatîler istedikleri sonucu alamayınca Zikreveyh, "İçinizde Sultan'ın temsilcisi (Hac Emiri) var mı?" diye sordu. Kafilenin liderleri, "Hayır, aramızda böyle biri yok!" deyince Zikreveyh, "O zaman benim sizinle bir işim yok, gidebilirsiniz!" karşılığını verdi. Bu söz üzerine hac kafilesi yoluna devam etti. Ancak Zikreveyh'in amacı kafileyi gâfil avlamak, hazırlıksız yakalamaktı. Yollarına devam etmekte olan kafileye ani bir baskın vererek erkek hacıları kılıçtan geçirmiş, çocuk ve yaşlılara da eziyet etmiştir. Kadınlar arasında beğendiklerini esir almışlar kalanları ise öldürmüşlerdi. Hacıların değerli mallarını ve eşyalarını da yağmalamışlardı. Karmatîler'in saldırısından çok az sayıda Müslüman canını kurtarabilmiştir.⁷² Bu saldırıdan kurtulan hacılar, arkadan gelen diğer hac kabilelerini uyarmak için Mekke'ye doğru hareket etti. Bunlar, Karmatîler'in kendilerine yaptıklarını anlattılar ve Abbâsî ordusu gelinceye kadar Feyd ve Medine'ye dönmeleri uyarısında bulundular. Ancak hacı kafilesi bu uyarıyı dikkate almayarak yollarına devam etti.⁷³

67 Michael Jan de Goeje, *el-Karâmiya: Neş'etuhum, devletuhum ve alâkâtuhum bi'l-Fâtimiyyîn*, çev. Hüseyinî Zîne (Beyrut: Dâru İbn Haldûn, 1978), 50-56; Hacıyev ve Ağaoğlu, "Bahreyn Karmatîleri", 185.

68 es-Selmân: Irak ile Tihame'yi birbirine bağlayan yolda bulunan bir suyun adı. Ebû Abdullâh Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemü'l-büldân ve Mu'cemü'l-üdebâ'* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1995), 3/239.

69 Vâkısa: Irak ile Mekke'yi birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan bir yerdir. el-Ĥamevî, 5/353-54.

70 Zübâle: Kûfe'den Mekke'ye doğru giderken yol üzerinde bulunan bir köy. el-Ĥamevî, 3/129.

71 Sâbit b. Sinân es-Sâbî, *Târîhu aĥbârî'l-Karâmiya*, 3. bs (b.y.: Dâru Hasan, 1982), 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/555; Abdullah Ekinci, "Irak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmati Mücadelesi", *Harran Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy 4 (2002): 101.

72 es-Sâbî, *Târîhu Karâmiya*, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/655-56; Ekinci, "Abbasi-Karmati Mücadelesi", 101-2.

73 es-Sâbî, *Târîhu Karâmiya*, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/656.

Şeytan geçidinde hacıları katlederek mallarını talan eden Karmatîler, buradan ayrıldıktan sonra Vâkîsa, Sa‘lebiyye ve Akabe’ye doğru yönelerek bu güzergâhta rastladıkları kuyu ve göletleri taş ve kum ile doldurarak kullanılmaz hale getirdiler. Daha sonra da Mekke yolundaki “el-Hebîr” mevkiinde dönüş yolundaki diğer hac kafilesini beklemeye başladılar. Bir süre sonra bekledikleri hac kafilesi gelince onlarla da çatışmaya başladılar. Üç gün boyunca süren çatışma sonunda su ve gıda sıkıntısı yaşayan hacılar Zikreveyh’e teslim olmak zorun kaldı. Bu gruba da acımasız davranan Karmatîler, hacıların tamamını katlettiler. Ölü sayısının yirmi bin civarında olduğu hatta bu ölümlerin cesetlerinden bir tepe oluştuğu nakledilmiştir. Karmatî kadınlarının ise, yerde yatan insanları kontrol ederek henüz canını teslim etmeyen yaralıları veya ölü taklidi yapanları katlettikleri bildirilmiştir. Yine de, Karmatî askerlerinin dikkatsizliğinden yararlanan ve ölü taklidi yapan az sayıdaki hacı bu katliamdan kurtulmayı başarmıştır. Karmatîler, öldürdükleri hacıların toplam iki milyon dinar değerinde malına da el koymuşlardı.⁷⁴

Karmatîler’in hac kabilelerine karşı saldırı ve yağmaları aktarılırken, muhtemelen abartıya kaçan ifadeler kullanılmıştır. Aşırı bir Şîi grup olarak kabul edilen Karmatîler’e olan düşmanlığın boyutunu artırmak amacıyla yukarıdaki saldırıda verilen rakamların ve katliamın boyutunun mübalağa yapılarak aktarıldığı söylenebilir.

İkinci kafileyi de yağmalayıp katlettikten sonra Zikreveyh, hac kafilesiyle Mekke’ye gelen Halife’nin askerlerini beklemeye başladı. Muhtemelen güvenlik tehlikesi nedeniyle hac kabileleri peyderpey yola çıkıyordu. İlk iki hac kafilesinin Karmatîler’in saldırısına uğradığını haber alan askerler bir grup tüccarla birlikte Feyd şehrinde, Halife’nin göndereceği destek birliğini beklemeye başladılar. Destek birliğinin haberini alan Zikreveyh, onlardan önce Feyd şehrine ulaşmak için harekete geçti. Şehirdeki iki kaleye sığınarak korunmaya çalışan tüccarları ve askerleri kuşatma altına alan Karmatîler, onları teslim olmaya çağırdı; aksi halde öldürülecekleri tehdidinde bulundu. Ancak kaledekiler, Zikreveyh’in tehdidine boyun eğmediler. Birkaç gün süren kuşatmanın ardından bir sonuç alamayan Karmatîler, kuşatmayı kaldırarak bölgeyi terk ettiler.⁷⁵

İki hac kafilesinin arka arkaya Karmatîler tarafından saldırıya uğraması ve çok sayıda hacının hayatını kaybetmesi, mallarının yağmalanması Abbâsî halifesini ve halkı derinden üzmüştür. Halife Müktefi-Billâh (902-908), Rebiülevvel ayında Vâsîf b. Suvartekin komutasındaki askerî birliği Karmatîler’in üzerine gönderdi. Halife’nin birlikleriyle Karmatîler, Rebiülevvel ayının sekizinde Ciffân’a giden yolda karşı karşıya geldiler. İki gün boyunca devam eden şiddetli çatışmalar neticesinde çok sayıda Karmatî mensubu öldürüldü. Askerlerinin birçoğunu kaybeden Zikreveyh kaçmaya hazırlanırken Halife’nin birkaç askeri tarafından ağır bir şekilde yaralandı ve askerlerinin bir kısmıyla birlikte esir edildi. Kaçmayı başaran az sayıdaki Karmatî mensubu Şam tarafına yöneldi ise de Hüseyin b. Hamdân tarafından burada yakalanarak öldürüldü. Zikreveyh de yakalandıktan beş gün sonra ölmüş (294/907) ve cesedi Bağdat’ta sergilenmiştir. Daha sonra başı kesilerek Horasan bölgesine gönderilmiştir. Hacılar, önümüzdeki yıl hacca gitmekten çekinmesinler

74 es-Sâbî, *Târîhu Karâmiya*, 32-33; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/556.

75 es-Sâbî, *Târîhu Karâmiya*, 33; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 6/656-57.

diye onun kesik başının Horasan'a gönderildiği ifade edilmiştir.⁷⁶

2.2.2. Bahreyn Karmatîleri'nin Hac Kafilelerine Saldırıları

Hac kabilelerini tehdit eden diğer Karmatî grubu, 9. asrın sonlarında Bahreyn'i ele geçirerek burada hâkimiyetini ilan eden Ebû Saîd el-Cennâbî (ö. 301/913-14)⁷⁷ liderliğindeki gruptur. İsmâilî fırkanın en önemli temsilcilerinden sayılan Ebû Saîd, bölgenin en etkili ailelerinden olan Hasan b. Senbar'ın kızıyla evlenerek kısa zamanda hem Bedevîler'in hem de İranlılar'ın desteğini arkasına almış ve bölgede önemli bir güç hâline gelmişti. On yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede Bahreyn'in çoğunu ve Doğu Arabistan'ın kıyısındaki Katîf'i kontrol etmeyi başaran Ebû Saîd, 286/899 yılına gelindiğinde Abbâsî yönetiminin iyice dikkatini çekmiştir.⁷⁸ Ebû Saîd liderliğindeki Karmatîler, üzerine gönderilen orduları gerilla savaşıyla yıpratarak etkisiz hâle getiriyordu. Bağdat Yönetimi, 287/900 yılında Abbas b. Amr el-Ganevî'yi (ö. 305/917-18) Karmatîler üzerine göndermiş ancak Ebû Saîd, bu ordunun tamamını kılıçtan geçirmiştir.⁷⁹

Ebû Saîd el-Cennâbî, 301/913 yılında Sicilyalı bir hizmetçisi tarafından öldürülünce⁸⁰ liderliği, oğlu Ebû Tâhir el-Cennâbî ele geçirmiştir. Onun yönetimindeki Karmatîler, tarihe geçen önemli olayların faili olmuşlardır.⁸¹ Ebû Tâhir'in de ilk hedefi, yanlarında bol miktarda mal ve eşya taşıyan hac kabileleri olmuştur. Bu amaçla, 302/914 yılında Mekke'den dönmekte olan hac kafilesine saldıran Karmatîler, hacıların değerli eşyalarını yağmalamış, kafiledeki çok sayıda kadın ve çocuğu da esir almışlardır.⁸²

Karmatî lideri Ebû Tâhir, 311/924 yılında 1.700 adamı ile Basra'ya girerek şehri talan etmiştir. Abbâsî Veziri İbnü'l-Furât, onların üzerine asker göndermiş ancak bu askerler çölde imha edilmiştir. Karmatîler'le mücadelede başarısız olan İbnü'l-Furât vezirlik görevinden azledilmiştir.⁸³ Bu olaydan bir yıl sonra (312/925) Ebû Tâhir önderliğindeki Bahreyn Karmatîleri, bir kez daha hac kafilesini hedef almıştır. Mekke'den dönmekte olan hac kafilesine "Hebîr" denilen yerde pusu kurarak kafilenin gelmesini beklemeye başlamıştır. Bağdat ve civar beldelerin hacıların yer aldığı kafilede bol miktarda mal ve değerli eşya yer alıyordu. Ebû Tâhir, bu kafilenin yolunu keserek onu yağmaladı. Karmatîler'in, ilk hac kafilesini yağmaladığını "Feyd" denilen yerde haber alan ikinci kafile, bu haber üzerine burada kalmaya karar verdi. Ancak bir süre sonra gıda malzemeleri tükenince yollarına devam etmek zorunda kaldılar.⁸⁴

76 es-Sâbî, *Târîhu Qarâmița*, 34-35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/657.

77 Taberî, *Târîh*, 10/71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/504; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/27; Ebû Hafs Zeynüddîn İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996), 1/236; Salâhuddîn Halil es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut: Dâru İhya'i-Turâs el-Arabî, 2000), 11/364.

78 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/505; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/683; İbn Haldûn, *Târîh*, 1408, 3/437; Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, 247; Mehmet Azimli, *X. yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler* (İstanbul: Öykü Yayınları, 2006), 91.

79 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 16/246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/509-510.

80 es-Sâbî, *Târîhu Qarâmița*, 35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/630.

81 Azimli, *Şii Karakterli Hareketler*, 92.

82 İhsan Arslan, *Muktedir Billah Döneminde Abbasiler* (İstanbul: Metamorfoz Yayınları, 2014), 209.

83 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/685-86; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/350; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/5.

84 es-Sâbî, *Târîhu Qarâmița*, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/689-90; Abdullah Ekinci, "IX-XI.

İkinci kafilende bulunan Ebü'l-Heycâ b. Hamdân hacılara, Vâdi'l-Kurra'ya dönmelerini tavsiye ettiyse de yollarının uzayacağı gerekçesiyle bu tavsiyeyi dikkate almadılar. Kûfe yolunu takip ederek Bağdat'a dönen hacılar, yolda Karmatîler'in tuzağına düştü. Karmatîler kafileye saldırarak değerli malları ve hayvanları ganimet olarak almış, kafilenin erkeklerini, kadınlarını ve çocuklarını da esir ederek Hecer'e doğru yola çıkmıştır. Ebû Tâhir, esir ettiği hacıları dönüş yolundaki çölde, aç ve susuz bırakarak onlardan bir kısmının ölümüne yol açmıştır. Karmatî liderinin o sıralarda 17 yaşında bir genç olduğu rivayet edilmiştir.⁸⁵

Ebû Tâhir, hac kafilisine düzenlediği baskından sonra Kûfe'ye girmiş ve aralarında Heycâ b. Hamdân'ın da bulunduğu hacıları burada serbest bırakmıştır. Akabinde, Halife Muktedir-Billâh'a (908-932) haber göndererek Basra ve Ahvaz'ı kendisine vermesini istemiştir. Ancak Halife, Karmatî liderinin bu isteğini geri çevirmiştir. Talebi reddedilen Ebû Tâhir, muhtemelen kendisine başka hedefler belirlemek için Hecer'e dönmüştür.⁸⁶

Ebû Tâhir, 313/925 yılında bir defa daha hacıların yolunu kesmiştir. Halife'nin askerleriyle Karmatîler "Zübâle" denen yerde karşı karşıya gelmiş, burada yapılan çarpışmada askerler Karmatîler'e yenilerek geri dönmüşlerdir. Askerlerin dönüşünden sonra hacılara geçiş vergisi koyan Karmatîler, bu şartla onların Mekke'ye gitmelerine izin vermişlerdir.⁸⁷

Hac kafilelerinin korkulu rüyası olan Ebû Tâhir liderliğindeki Karmatîler, 314/927 yılında, muhtemelen hac yapmak amacıyla mensuplarıyla beraber Mekke'ye doğru yola çıkmış; ancak Mekke halkı onun kötü şöhretini bildiği için endişeye kapılmıştır. Bu sebeple Mekke'liler, ailelerini ve değerli mallarını yanlarına alarak Taif ve çevredeki beldelere gitmişlerdir.⁸⁸

Karmatîler'in hacılara yönelik saldırıları arasında en çok ses getireni 317/930 yılında meydana gelen saldırı olmuştur. Mansur ed-Deylemî liderliğindeki hac kafilisi, bahsi geçen yılda Halife'nin emriyle Bağdat'tan Mekke'ye doğru hareket etmiş; kabile, uzun yolculuğunu sorunsuz bir şekilde tamamlayarak Mekke'ye ulaşmıştı. Ancak Ebû Tâhir liderliğindeki Karmatî mensupları hac kafilelerinin ardından "Terviye Günü"⁸⁹ Mekke'ye girerek hacılara saldırmış, çok sayıda hacıyı kılıçtan geçirmiştir. Hacıların Arafat'a çıkışlarından kısa süre önce gerçekleşen saldırıda bazı hacıların malları da yağmalanmıştır. Hacılardan bazıları Ebû Tâhir'in katliamından kaçmak için Mescid-i Harâm'a sığınmış, ancak onlar da öldürülmekten kurtulamamışlardır. Katlettiği hacıların bir kısmını da zemzem kuyusuna atan Karmatî lideri, bir süre bu suyun kullanılmaz hale gelmesine yol açmıştır. Bu arada Karmatîler'den biri Kâbe'nin oluğunu sökmek için üzerine tırmanmış, ancak adam oluğu sökerken yere düşerek ölmüştür. Kâbe'nin örtüsünü de parçalayarak mensupları arasında

Yüzyıllarda Karmatilerin Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Faaliyetleri" (Doktora Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 162-63.

85 es-Sâbî, *Târîhu Karâmiya*, 37; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/239; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/690.

86 es-Sâbî, *Târîhu Karâmiya*, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/697.

87 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/702.

88 İbnü'l-Esîr, 6/709; İkinci, "Karmatilerin Faaliyetleri", 164.

89 Terviye Günü: Haccın rükünlerinden, Arafat vakfesine çıkışın başlangıç vakti olan zilhicce ayının sekizinci günü. Bkz. Salim Öğüt, "Terviye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, 40/520-21.

paylaştırmıştır. Mekke halkının evlerini de talan eden Karmatîler, evlerden aldıkları değerli eşyaları aralarında pay etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Ebû Tâhir, Hacerülesved'i yerinden sökerek hâkimiyetleri altındaki Hecer'e götürmüştür.⁹⁰

Baskın sırasında Ebû Tâhir'in, "Allah'a yemin olsun ki, biz yaratır ve yok ederiz" dediği aktarılmıştır.⁹¹ Kaynaklarda, buna benzer başka rivayetler de bulmak mümkündür. Hac ibadetlerini icra etmeye gelen masum insanlara yönelik yapılan bu katliamın savunulacak bir tarafı yoktur. Ancak katliamın boyutunu artırmak amacıyla bazı rivayetlerde abartıya kaçıldığını da söylemek mümkündür.

Karmatîler'in hac mevsiminde Mekke'ye saldırıp binlerce hacıyı katletmesi tüm İslâm beldelerinde olduğu gibi Fâtımî dünyasında da tepkilere neden olmuştur. İfrîkiye Fâtımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî (909-934), Ebû Tâhir'in Mekke'de yaptığı katliamı ve Hacerülesved'e saygısızlığını işitince, "Gece ve gündüzlerin silemeyeceği kara bir leke ile ismini tarihe yazdırdın!" diyerek onu kınamış ve "Yapmış olduğun bu azgınlıktan dolayı devletimizin, davamızın ve mensuplarımızın küfür, zındıklık ve inkâr sıfatlarıyla anılmalarına sebep oldun. Şayet Mekke halkından gasp ettiğin malları geri vermez, Kâbe örtüsünü ve Hacerülesved'i iade etmezsen bil ki, karşı koyamayacağın bir orduyu üzerine yollarım. Yine bil ki, dünya ve ahirette şeytandan uzak durduğum gibi senden ve yaptıklarında da uzağım; yapmış olduğun bu kötü işlerden Allah'a sığınırım. Şayet emrettiğim işleri yapmazsan seninle aramızda kılıçtan başka bir şey olmayacaktır ey Allah'ın ve tüm insanların düşmanı!"⁹² diyerek Ebû Tâhir'i tehdit etmiştir.

İbnü'l-Esîr, Fâtımî Halifesi'nin mektubunu aldıktan sonra Ebû Tâhir'in Hacerülesved'i iade ettiğini ve Mekke halkından gasp ettiği malları da gönderdiğini aktarmıştır. Ancak bunu destekleyen başka bir rivayetin olmaması bu haberi şüpheli kılmaktadır. Diğer kaynaklar bu haberin aksine, bu olaydan 22 yıl sonra Hacerülesved'in iade edildiğini (339/951) aktarmıştır. Ubeydullah el-Mehdî ise 322/934 yılında vefat etmiştir. Aynı şekilde Ebû Tâhir de 332/943 yılında vefat ettiğine göre yukarıdaki rivayetin doğru olması mümkün görünmemektedir.

Abbâsî halifesinin Hâcib'i Muhammed b. Yâkut, 322/933-934 yılında Karmatî lideri Ebû Tâhir'e bir mektup yazarak onu, Halife'ye itaate davet etmiş; bu itaatine karşılık elindeki toprakların kendisine bırakılacağını ve istediği bir eyaletin başına vali tayin edileceğini bildirmiştir. Bunların yanında, Hecer'de Halife adına hutbe okutması karşılığında kendisine Basra'dan gıda malzemeleri gönderileceği vaadinde de bulunmuştur. Bütün bu vaatlerin karşılığında Ebû Tâhir'den, hac kabilelerine saldırmaktan vazgeçmesi ve Hacerülesved'i Mekke'ye götürmesi istenmiştir. Ebû Tâhir, hacılara saldırmamayı kabul etmiş ancak Hacerülesved'i iade etmeyeceğini söylemiştir. Aralarındaki anlaşma gereği Karmatîler, bir süre hac kabilelerini rahat bırakmış ve insanlar güvenli bir şekilde hac ibadetlerini yerine getirmişlerdir.⁹³

90 es-Sâbî, *Târîhu Qarâmiya*, 53; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/742; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/380.

91 Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 278.

92 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/742; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/225.

93 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/29.

İbnü'l-Esîr'in aktardığı bir rivayete göre Karmatîler'in hac kabilelerine saldırmama sözü sadece bir yıl sürmüştür. Bağdat'tan yola çıkan hac kafilesi 323/934 yılında 12 Zilkâde günü Kadisiye'de mola verdiği sırada Karmatîler'le karşılaşmış ve onlarla çatışmaya girmişlerdi. Kafilede yer alan Abbâsî askerleri de hacılara yardım etmesine rağmen, Karmatîler'e üstünlük kuramamışlar ve şehre sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu sırada Kûfe'deki Şiîler, Kadisiye'ye sığınan hacılara dokunmaması için Ebû Tâhir'e ricada bulunmuşlar; bu rica üzerine Ebû Tâhir, geri dönmeleri şartıyla hacılara saldırmayacağını söylemiştir. Bu anlaşma gereği Bağdat tarafından yola çıkan kafile hac yapmadan geri dönmek zorunda kalmıştır.⁹⁴

Karmatîler'in hacılara düzenlediği son saldırının ardından örgüt üyeleri arasında birtakım anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Örgüt içinde yaşanan bu çekişmenin boyutu zaman zaman birbirlerini öldürme noktasına kadar gitmiştir. 326/937-38 yılına gelindiğinde iyice ayyuka çıkan çatışma ortamı nedeniyle Ebû Tâhir'in koltuğu da tehlikeye girmişti. Ebû Tâhir, 332/943 yılında geçirmiş olduğu çiçek hastalığından kurtulamayarak vefat edince hac kabileleri bir süreliğine emniyete kavuşmuştur.⁹⁵

Ebû Tâhir'in ölümünün ardından eski gücünü yakalayamayan Bahreyn Karmatîler'i, 339/951 yılında Hacerülesved'i Mekke'ye getirmeye karar vermiştir. Kaynakların bildirdiğine göre Abbâsî Devleti'nde Emîrül-Ümerâ olarak tayin edilen Türk komutan Beckem (ö. 329/941) Karmatîler'e, Hacerülesved'i getirmeleri karşılığında elli bin dinar para teklif etmiş; ancak, onlar bu teklifi kabul etmemişlerdi.⁹⁶ Bu tekliften yıllar sonra (339/951) her ne olursa Karmatîler, herhangi bir karşılık talep etmeden Hacerülesved'i iade etmişlerdir. Karmatîler, kutsal taşı önce Kûfe'ye getirerek buradaki bir camide sergilemişler daha sonra da onu Mekke'ye götürmüşlerdir.⁹⁷ Böylece tam 22 yıl (H. 317-339) Hecer'de tutulan Hacerülesved, bunca yıldan sonra ancak Mekke'ye getirilmiştir. Bu karşılıksız iadenin arkasında Fâtîmî halifelerinin ısrarının etkili olduğu söylenebilir ancak, kutsal taşın önce Kûfe'ye getirilerek bir süre burada sergilenmesi bu işin arkasında başka aktörlerin olabileceğini akla getirmektedir. Kanaatimizce bu işin arkasında Kûfe'deki Şiîler yer almış onlar, Karmatîler'i ikna ederek Hacerülesved'in Mekke'ye getirilmesini sağlamışlardır.

2.3. Hafâce Kabilesinin Hac Kabilelerine Saldırıları

Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik duruma göre farklı yerlerde konumlanan Hafâce Kabilesi, 10. yüzyılda Karmatîler'in çıkardıkları karışıklıklar üzerine kuzeye yerleştiler. Abbâsî Halifesi Tâi-Lillâh, Kûfe'nin idaresini 374/984-85 yılında, Emîr Ebû Tarîf Ulyân b. Sümâl el-Hafâce'ye tevdi etti. Bu görev, Hafâce'lerin aldığı ilk emirlikti. Bazı Hafâce grupları aynı dönemde Rahbe, Halep ve Humus'ta faaliyette bulundular. Genel olarak asi bir karaktere sahip olan kabile mensupları soygun ve yağmalama olaylarına

94 es-Sâbî, *Târîhu Qarâmiya*, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/43.

95 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/131.

96 Taberî, *Târîh*, 11/371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/190; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/381; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/204.

97 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15/204; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 278.

kariřtikları için sürekli yer deęiřtirdiler.⁹⁸

Ebû Filayka el-Kavmî'nin başında bulunduğu bir grup Hafâcî, 1.700 adamıyla birlikte 402/1012 yılında Vâkisa'ya gelerek el-Bermekî ve er-Reyyân kuyularının suyunu çekip içlerini Ebû Cehîl karpuzu ile doldurdular. Bu arada hac ibadetini tamamlayarak Mekke'den ayrılan bir hacı grubu Akâbe'de mola vermişti. Hafâce kabilesi onlara yetişip su almalarına engel oldu. Su karşılığında hacılardan 50.000 dinar para isteyen Hafâcîler, istekleri kabul edilmeyince hacılara saldırdılar. Hacıların birçoğu öldürüldü ve malları yağmalandı. İçlerinden çok az bir kısmı canlarını kurtarabildi. Olay, Bağdat'ta bulunan Fahu'l-Mülk'e ulaşınca vezir, hemen bölgeye asker sevk etti. Ebû'l-Hasan Ali b. Mezîd'in komutasındaki askerler Hafâcîler'in izini takip ederek onlara, Basra'ya yakın bir yerde ulaştı. Burada çıkan çatışmada hacılara saldıran grubun bir kısmı öldürüldü, birçoğu da esir alındı. Gasp edilen mallar da geri alındı.⁹⁹

Hafâcîler, 485/1092 yılında Bağdat-Kûfe yolunu kullanarak memleketlerine dönmekte olan hac kafilesine bir kez daha saldırdılar. Sultan Melikşâh'ın ölümünü de fırsat bilen Hafâcîler, çok sayıda hacıyı ve kafileye refakat eden askeri öldürdüler. Hacıların mallarını da yağmalayarak Kûfe'ye doğru hareket ettiler. Şehre baskın düzenleyerek halktan birçok insanı katlettiler. Kûfe halkı ise onları ok yağmuruna tutarak kendilerini savunmaya çalıştı. Şehri yağmaladıktan sonra buradan ayrılan Hafâcîler, yolda rastladıkları insanların mallarını da talan ettiler. Bu haber Bağdat'a ulaşınca üzerlerine asker sevk edildi. Hafâcîler, askerlerin geldiğini duyunca kaçmaya çalıştıysa da askerler onlara yetişerek birçoğunu öldürmüş, ellerindeki malları da almışlardır. Bu yenilgiden sonra Hafâcîler'in gücü iyice zayıflamış¹⁰⁰ ve bir daha hac kafilelerine saldıracak güce ulaşamamıştır.

Sonuç

Hac yollarındaki lojistik hizmetlerin yerine getirilmesi halifelerin en önemli vazifelerinden biridir. Bu anlamda Abbâsîler'in ilk asrı lojistik hizmetlerin icrası yönünden altın bir asır olarak görülmüştür. Dokuzuncu asrın sonlarında ortaya çıkmaya başlayan siyasî istikrarsızlık ve ekonomik çöküntü hac kafilelerinin yolculuğuna da olumsuz yansımıştır.

Devlet otoritesinin güçlü olduğu yıllarda halifeler, hac kafilelerinin başında bizzat yer alır; yol güzergâhındaki Bedevîler başta olmak üzere tüm halka muazzam bir ihşanda bulunurdu. Zamanla bu ihşanların miktarında ciddi düşüş yaşanmıştır. Bu nedenle, kolay lokma olarak görülen hac kafileleri isyancı gruplar ve Bedevîler tarafından hedef alınmıştır.

Ekonomik koşullardaki bozulmanın yanında, farklı siyasî ve dinî oluşumların ortaya çıkışı da hac kafilelerini etkileyen diğer bir unsurdur. Yaklaşık iki asır boyunca Abbâsî Devleti'ni uğraştıran Karmatîler, hacıların can ve mallarına kast ederek siyasî ve dinî farklılıklarını net bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Abbâsî Devleti'nin doğusunda ve batısında kurulan Şîî devletlerin hâkimiyetine girmesi de hac kafilelerini etkileyen diğer bir unsurdur. Her ne kadar bu durum bazı

98 Hüseyin Algül, "Benî Hafâce", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 70.

99 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 18/211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/90; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/586.

100 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/301; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 8/365; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 33/27.

yıllarda hacılara hizmet yönünde olumlu sonuçlar doğursa da Hicaz bölgesine hâkim olma mücadelesi genel olarak hac kabilelerini olumsuz yönde etkilemiştir. Selçuklu Sultanları'nın da hac yollarına verdiği ehemmiyet bu saldırıları tamamen durdurmaya yetmemiştir.

Horasan-Bağdat-Mekke yol güzergâhının diğer yollara nazaran daha uzun ve meşakkatli olması bu güzergâhta seyreden kabilelerin yaşadıkları zorluğu artırmıştır. Aynı şekilde isyancı grupların ve Bedevî Arapların da genellikle bu hac güzergâhında yerleşik olması, onları saldırıya açık hâle getirmiştir. Bu kabilelerin çok az sayıda asker tarafından korunması da başka bir güvenlik zafiyetidir. Tüm bunların yanında Irak hacılarının sayıca ve mal bakımından diğer kabilelerden daha çok olması da isyancı grupların iştahını kabartmıştır.

Irak hac kabileleri yaklaşık üç asır boyunca (950-1250) saldırılara maruz kalmış; bu saldırılarda binlerce hacı katledilmiş, milyonlarca dinar paraları gasp edilmiştir. Bu süre zarfında Abbâsî Devleti onları yeterli derecede koruyacak güç ve iktidara sahip olamamıştır.

Kaynaklar

- Abidoğlu, İsa. *İslam'da Hac Olgusu*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021.
- Acar, Abdurrahman. "Büyük Selçuklular Zamanında Hac ve Hac Emirliği". *Diyanet İlmi Dergi* 39, sy 1 (2003): 67-80.
- Algül, Hüseyin. "Benî Hafâce". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 15:70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Arslan, İhsan. *Muktedir Billah Döneminde Abbasiler*. İstanbul: Metamorfoz Yayınları, 2014.
- Asîrî, Ahmed Ma'mûr el-. *Mûcizü't-Târîh el-İslâmî*. Riyad: y.y., 1996.
- Ataş, Hacı. *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Kayseri: Kimlik, 2021.
- Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 10, sy 3 (2010): 199-246.
- Azimli, Mehmet. *X. yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler*. İstanbul: Öykü Yayınları, 2006.
- Bağdâdî, Abdülkâhir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Çeviren Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed el-. *Târîhu Bağdâd*. 24 c. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1417.
- Bessâm, İbrâhim el-. *Hazânetü't-Tevârih en-Necdiyye*. 10 c. b.y.: y.y., 1419.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed el-. *el-Câmi'u's-Şahîh*. 9 c. Şam: Dâru Tavgu'n-Necât, 1422.
- Cevzî, Ebû'l-Ferec el-. *el-Karâmîta*. Şam: el-Mektebü'l-İslâmî, 1965.
- Çam, Süleyman ve Muhammed Sefa Öngüç. "Mâtürîdilikte İmamet/Devlet Başkanlığı Anlayışı (Ebû'l-Yürs el-Pezdevi ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî Örneği)". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11, sy 2 (2020): 641-69.

Ekinci, Abdullah. “Irak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmatî Mücadelesi”. *Harran Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy 4 (2002): 83-106.

———. “IX-XI. Yüzyıllarda Karmatîlerin Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Faaliyetleri”. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

———. “Ortaçağ Ortadoğusu’ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâîlî-Karmatî Hareketinin) Dönemin İslâm Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları”. *Türk Tarih Kurumu Belleten* 69, sy 255 (2005): 499-516.

el-Mes‘ûdî, Ebü’l-Hasen Alî. Mürüçü’z-zeheb. 4 c. Kum: Dâru’l-Hicre, 1409.

Erkal, Mehmet. “Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy 2001 (2001): 145-61.

Fahd, Bedri Muhammed. “Hacc Emirleri Tarihi”. Çeviren Münir Atalar. *Diyanet İlmî Dergi* 33, sy 1 (1997): 37-72.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.

Gazzâlî, Muhammed el-. *Fedaihü’l-Bâtiniyye*. Kahire: Daru’l-Kavmiyye, 1964.

Goeje, Michael Jan de. *el-Karâmita: Neş’etuhum, devletuhum ve alâkâtuhum bi’l-Fâtimiyyîn*. Çeviren Hüseyinî Zîne. Beyrut: Dâru İbn Haldûn, 1978.

Hacıyev, Hanoğlan, ve Reşat Ahmet Ağaoğlu. “Büveyhîler’le Bahreyn Karmatîleri Arasındaki Siyasi İlişkiler ve Bunun Irak İle Yakın Çevresindeki Yansımaları”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy 2 (2021): 184-208.

Ḥamevî, Ebû Abdullâh Yâkût el-. *Mu‘cemü’l-büldân ve Mu‘cemü’l-üdebâ’*. 7 c. Beyrut: Dâru Şâdır, 1995.

Ḥarbî, İbrâhîm b. İshâk el-. *Kitâbü’l-Menâsik ve Emâkinu Ṭuruki’l-Ḥac*. Riyad: Dâru’l-Yemâme, 1969.

Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24:510-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Hugh, Kennedy. *Mekke’ye Yolculuğun Tarihi, Hac: İslâm’ın Kalbine Yolculuk*. Editör Ayşe Zeynep Alp-Alparslan Durmuş. Çeviren Ömer Mansur Çolakoğlu. İstanbul: EDAM Yayınları, 2012.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn. *Târîh-u İbn Haldûn*. 8 c. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1988.

İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed. *Vefayâtü’l-a’yân*. 7 c. Beyrut: Dâru Şâdır, 1994.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. 21 c. Kâhire: Dâru Hicr, 2003.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec. *el-Muntazam fî târihi’l-mülûk ve’l-ümem*. 19 c. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1412.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî t-târîh*. 10 c. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-Arabî, 1997.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay. *Şezzerâtü'z-zehab fî aḥbâri men zehab*. 11 c. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn. *Târîhu İbni'l-Verdî*. 2 c. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996.

Ḳuraşî, Abdulkâdir el-. *el-Cevâhiru'l-Muḍîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 c. Karaçi: Mîr Muḥammed Kutubḥâne, 1374.

Makrîzî, Abdilkâdir b. Muhammed el-. *ez-Zehabü'l-mesbûk fî zikrî men hacce mine'l-hulefâ'i ve'l-mülûk*. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye, 2000.

Mezâherî, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. Çeviren Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yayınları, 1972.

Müslim, el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. 5 c. Beyrut: Dâru İhya'i-Turâs el-Arabî, ts.

Nizamü'l-Mülk. *Siyasetname*. Çeviren Mehmet Taha Ayar. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Ötenkaya, Yusuf. "Sünni Politik Tarih Yazımında Karmatî İsmâîlîlerinin Heterodoksluğu". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 34 (2018): 619-47.

Sâbî, Sâbit b. Sinân es-. *Târîhu aḥbâri'l-Ḳarâmiṭa*. 3. bs. b.y.: Dâru Hasan, 1982.

Safedî, Salâhuddîn Halîl es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 c. Beyrut: Dâru İhya'i-Turâs el-Arabî, 2000.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*. 23 c. Şam: Dâru'r-risâle el-Âlemîyye, 1434.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-hulefâ'*. 1 c. Riyad: Mektebet-ü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 c. Beyrut: Dâru'd-Turâs, 1387.

Takkûş, Muhammed Süheyl. *Tarihi'd-devleti'l-abbâsiyye*. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2009.

Turay, Esra Doğan. "Büyük Selçuklu Devleti ve Horasan Hac Kervanları". İçinde *İslâm Sonrası Türk Dünyasında Doğu-Batı Eksenli Tarih-Coğrafya Çalışmaları*, editör Berna Karagözoğlu, 264-323. İstanbul: Demavend Yayınları, 2022.

Tutar, Adem. "İslâm Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001): 75-86.

Yılmaz, Saim. *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde (279-295/892-908) Abbâsiler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 52 c. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1413.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *el-İber fî haberî men gaber*. 4 c. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, t.y.